

ՆՈՐ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1. ina(ini) և inua(ni) բառերի ստուգաբանությունը

ina

- ա) ...[a-li^{URU} Ar-šu-ni-ú-i-[ni DUB-t]e te-[ru-ú-bi a]-li i-na-[a pu]-lu-si i-[na-a DUB-t]e te-r u-ú-[be]...¹
- բ) ...a-li^{URU} Ar-šu-ni-ú-i-ni [DU]B-te te-ru-ú-bi a-li i-na-a [^{NA4}pu]-lu-si i-na-a DUB-te te-ru-ú-b[e]...²

Այս ina-ները, չգիտես ինչու, Ի.Մ. Ղյակոնովը անտեսել է, քանի որ գրել է, թե իբր «Слово "бог" в раскрытом (негетерографическом) написании в надписях незасвидетельствовано, однако несомненно, что его основой была in- (в хурритском eni)³։ Ինչպես ականատես կլինենք ստորև, հիշյալ ina-ն հենց DINGIR գաղափարագրի ուրարտական համապատասխանությունն է։

Ի դեպ, խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ շատ ավելի անմխիթար են Գ.Ա. Մելիքիշվիլու և Ֆ.Վ. Քյունիգի կարծիքները։ Նրանցից առաջինը ina-ն համարում է ուրարտերեն ini «այս» ցուցական դերանվան տեղական հոլովածնը⁴, իսկ երկրորդը՝ ina DUB-te-ն մի դեպքում թարգմանում է eine Inschrift, իսկ մյուսում՝ obige Inschrift⁵։

Ինչ վերաբերում է ina-a գրելածին՝ կրկնակի -a հորջորջմամբ, ապա մեզ թվում է, թե ի տարբերություն ina-յի, ըստ երևույթին, այն ընկալվել է inaja, որը երեկի ընդհանուր առմամբ համընկնում է inaini-ին և ծառայում է մակդիր՝ DUB-te և ^{NA4}pulusi բառերին, որոնք, երևի, պետք է դիտարկվեն inaja DUB-te inaja ^{NA4}pulusi և ընկալվեն չքնաղ (տառացիորեն՝ աստվածային) արձանագրություն և քարակոթող։ Հմտ., թերևս, KYKH, 39 արձանագրության inaina-edī GĪŠ^{UA}-edī հոգնակի ուղևորական հոլովածի «չքնաղ» (աստվածային) պտղատու այգիներ»-ը։

inaini

- ա) ^mMenuaše alie aluše ini DUB-te tulie aluše pitulie aluše aini inili dūlie aluše uliše tiulie ieše^{URU} Luhiuinini haubi turinini ^dHaldiše ^dIM-še ^dUTU-še DINGIR^{MEŠ}-še turinini mei arhi uruliani mei inaini mei nara auie ululie⁶
- բ) ^mArgištiše ^mMenuahiniše alie aluše ini DUB-te tulie.... turinini ^dHaldiše ^dIM-še ^dUTU-še mani armuzi NUMUN NUMUN ŠÚ ^dUTU-ni pieini mei arhi uruliani mei inaini mei nara auie ululie⁷
- գ) ^{md}Sarduriše alie aluše ini pulusini suidulie... turinini ^dHaldiše ^dIM-še ^dUTU-še DINGIR^{MEŠ}-še mani armuzi NUMUN NUMUN ^dUTU-ni pieini mei arhi uruliani mei inaini mei nara auie ululie⁸

դ) ^mRusaše ^mArgišṭiḫiniše ali aluše ini DUB-te ^dḪaldinani KÁ tulie ... aluše tiulie
leše zadubi ai ^{KUR}biainiše ai ^{KUR}luluiniše... turinini ^dḪaldiše ^dIM-še ^dUTU-niše
DINGIR^{MEŠ}-še mani tini armuzi armuzigi armuzi ^dUTU-ni piei mei arḫi uruliani
mei inaini mei nara auie ululie⁹

Այստեղ մեր կողմից մատուցված են սահմանափակ թվով հատընտիր հատ-
վածներ տսկ չորս թագավորների արձանագրությունների անեծքի իդենտիկ
բանաձևերից՝ inaini-ի հիշատակությամբ: Եվ չնայած դրանց թիվը շատ ավելի
մեծաքանակ է, այնուամենայնիվ այդ բառի ստուգաբանությունը բավական եր-
կարատև մնացել է ուրարտերենի բառապաշարի ուսումնասիրության պրոբլեմա-
տիկ խնդիրների շարքում: Գ.Ա. Մելիքիշվիլին, օրինակ, իր դիվանում այդ հար-
ցին չի անդրադարձել ընդհանրապես: Իսկ Ֆ.Վ. Բյունիզը ապարդյուն նույնիսկ եր-
կու inaini-ներ է տեսել ուրարտերենում oberhalb և nara-Leben-ին իդենտիկ
նշանակությամբ¹⁰:

Ի վերջո inaini բառի հուսալի մեկնաբանությունը անցյալ դարի 70-ական
թվականների սկզբներին բացահայտել է Ի.Մ. Ղյակոնովը՝ իդենտիֆիկացիայի
ենթարկելով այն խուրիերենի նույնարմատ eni «աստված», «աստվածություն»
բառի հետ¹¹:

Ի դեպ, ինչպես հայտնի է, inaini բառը սովորաբար հիշատակվում է անեծքի
բանաձևերի mei inaini mei nara սլուի եզրափակիչ հատվածներում: Ուստի,
դրանց հիման վրա էլ Ի.Մ. Ղյակոնովը ենթադրում է, թե տվյալ դեպքում, ըստ
երևույթին, «inaini աստվածային (էակը) հակադրվում է nara մարդուն»¹²:

Անեծքի բանաձևերից, մեզ թվում է, միաժամանակ բացահայտվում է, որ
հիշյալ հուշարձանները ոչնչացնողների, նրանցում առկա սխրագործությունները
իրենց վերագրողների նկատմամբ ուրարտական պանթեոնի գերագույն եռյակի՝
Խալդիի, Թեյշեբայի, Շիվինիի, ինչպես նաև շարքային անանուն աստվածների
(DINGIR^{MEŠ}) ցասումից ու դաժան պատժից զերծ չեն մնացել նույնիսկ ոճրա-
գործների անձնական պաշտամունքի էակները: Այդ տեսակետից մեր ուշադրա-
ությունը ակամայից սևեռվում է անեծքի բանաձևերի mei inaini «ոչ աստվա-
ծությանը» mei «ոչ» ընդգծված մակդիրով:

Ի դեպ, հատկանշական է, որ անձնական պաշտամունքի աստվածության
առկայությունը ուրարտական կրոնում իր ակնառու արտահայտությունն է գտել
Սարդուրյան տարեգրության, ինչպես նաև Արգիշտի II-ի և Ռուսա III-ի որոշ
արձանագրություններում: Ահա այդ փաստերը.

ա) UDU ^{md}[Sarduri]naue DINGIR-ie «ոչխար՝ Սարդուրյան աստծուն»¹³:

բ) UDU ^mArgišti[nie DINGIR-gi] ^{GUD}ĀB ^mArgišti[nie ^dNIN-gi] «Ոչխար՝ Արգիշտյան
աստծուն, կով՝ Արգիշտյան դիցուհուն»¹⁴:

գ) UDU ^mArgištinie DINGIR-gi UDU ^mArgištinie ^dNIN-gi «Ոչխար՝ Արգիշտյան
աստծուն, ոչխար՝ Արգիշտյան դիցուհուն»¹⁵:

դ) GUD ^mRusainie DINGIR-gi ^{GUD}ĀB ^mRusainie ^dNIN-<gi> «Ցուլ՝ Ռուսայան
աստծուն, կով՝ Ռուսայան դիցուհուն»¹⁶:

ե) UDU ^{RU}Rusainie DINGIR-gi UDU ^{RU}Rusainie ^{NIN}-gi «Ուշխար՝ Ուսայան աստծուն, ուշխար՝ Ուսայան դիցունիուն»¹⁷:

Այստեղ նաև նշենք, որ եզակի թվի inaini-ն ուրարտագիտությանը շատ ավելի հայտնի է արծանագրություններում նրա շումերական DINGIR տարբերակի կիրառումով՝ նույնիսկ ուրարտական հոլովական վերջավորությունների անտեսումով: Այդ տեսակետից միակ բացառությունը թերևս կազմում է Սարդուրյան տարբերության UDU ^{md}Sardurinaue DINGIR-i-e տեքստը, որը թարգմանվում է «ուշխար՝ Սարդուրյան աստծուն»¹⁸:

Այժմ հակիրճ inaini «աստված» բառի հոգնակի թվով վկայությունների մասին:

inainaue

Այս բառը, ըստ որում զգալիորեն տուժած ձևով, հանդես է գալիս սոսկ մի անգամ Արգիշտի II-ի KYKH, 407 արծանագրության մեջ, որը իր ժամանակին Ֆ.Վ. Քյոնիգը մատուցել է ^d[x-x]-a-ú-e վերծանմամբ, իսկ Մ. Սալվինին պարզապես մեխանիկորեն կրկնել է այն¹⁹: Այնինչ, տողերիս հեղինակը իր հրատարակած դիվանում, ելնելով մի շարք արգումենտներից, համարձակորեն վերականգնել է այն ^d[i-na-i-na]-a-ú-e ձևով²⁰:

Մենք հաստատ համոզմունք ունենք, որ այդ պակասավոր բառը սերում է արդեն դիտարկված inaini-ից, քանի որ ուրարտերենի բառակազմության կանոնների համաձայն, եզակի -no վերջավորությունը հոգնակիում օրինաչափորեն վերածվում է na-ի, որին արդեն հետևում է համապատասխան հոգնակի հոլովական վերջավորությունը: Հմտ. ^{SADU}babani և ^{SADU}babana-ue, ^{KUR}isluini և ^{KUR}isluina-ue, ^{LU}buradini և ^{LU}buradina-ue և այլն: Բացի այդ, ^dinainaue-ի վերականգնմանը միանշանակ նպաստում են նաև այդ բառի պահպանված -aue վերջավորությունը, հարևան inasanae-ի հետ ունեցած իմաստային սերտ կապը, տեքստում այդ երկու բառերի փորագրման համար անհրաժեշտ իդենտիկ հատվածները և, ինչ խոսք, Այանիսի նորահայտ արծանագրության DINGIR^{MEŠ}-ue ^dNIN^{MEŠ}-ue համաստեղության փայլուն գաղափարագիր տարբերակները՝ ուրարտերեն հոգնակի տրականի հոլովանիչների հավելումներով:

Հետոբայր, ուրարտական արծանագրությունների բոլոր DINGIR^{MEŠ}-ue-ները հանդիսանում են KYKH, 407 արծանագրության ^dinainaue-ի գաղափարագիր տարբերակը և արտահայտված են հոգնակի թվի տրական հոլովով: Դրանից նաև հետևում է, որ KYKH, 407 արծանագրության UDU ^d[i-na-i-na]-a-ú-e UDU ^di-nu-a-na-ú-e կողք-կողքի հանդես եկող տեքստերը փաստորեն լիովին հանդիսանում են Մհերի դրան KYKH, 38 պաշտամունքային արծանագրության DINGIR^{MEŠ} UKKIN^{MEŠ} IV GUD XVIII UDU^{MEŠ}... ^di-nu-a-na-ú-e XVII UDU տեքստերի, շարադրանքի առանձնահատկության բերումով. միմյանցից զգալիորեն տարանջատված, տարբերակները: Միայն թե այս վերջինում անտեսված է DINGIR^{MEŠ}-ի հոգնակի տրական հոլովանիչը, բայց հավելված նույն գաղափարագրին հղված UKKIN «բոլոր» շումերական էպիտետը:

inainaedi

Արդեն դիտարկված inaini-ի հետ, անկասկած, սերտորեն և առնչվում է նաև inainaedi-ն, որը հիշատակվում է Իշպուինիի և Մենուայի KYKH, 39 արձանագրության ստորև բերվող հատվածում.

...URU^U-i-še^{KUR} [ša-pa-ga-ú-e]... i-na-i-na-e-di GIŠ^{BA}-e-di na-ḫi-^u...²¹

Ինքնին հասկանալի է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է ուրարտացիների կողմից նվաճված Ծապագիլի-Ծապայիլի քաղաքի սքանչելի (տառացիորեն՝ աստվածային) պտղատու այգիներին: Հասկանալի է նաև, որ խնդրո առարկա inainaedi-ն այստեղ արտահայտված է հոգնակի թվի ուղևորական հոլովով: Այդ մասին վկայում են, մի կողմից, ուրարտերենի քերականության հոգնակի թվի բառակազմության կանոնները (հմտ. թերևս ^{SADU}babani և ^{SADU}babanadi), մյուս կողմից, նրա հետ սերտորեն առնչվող հոգնակի թվի GIŠ^{BA}-edi-ն, որին փաստորեն թվով և հոլովով համաձայնեցված է նրա մակդիր inainaedi-ն:

Ի դեպ, հատկանշական է, որ եզակի ուղևորական հոլովի -(e)di-ն ուրարտերենում հաճախ կիրառվում է եզակի տրական առումով: Հմտ. ^Uḫaldie eurie և ^Uḫaldiedi EN-di «խալդիին՝ տիրոջը». իսկ հոգնակի ուղևորականի -ašte-ն՝ (երևի այդ հոլովի ավելի օրինաչափ ձևը)՝ -ue հոգնակի տրական առումով: Հմտ. ḫutiadi... DINGIR^{MES}-ašte^{KUR} Biainašte «աղբերսեցի աստվածներին Բիայնական» և UDU ^Uinainaue «ոչխար՝ աստվածներին»:

Ուրարտերենի inaini-ն արձանագրություններում վկայված է նաև զադափարագրով. Inaini-ն՝ DINGIR-ով, inainie-ն՝ DINGIR-ie-ով, inainili-ն՝ DINGIR^{MES}-li-ով, inainašte-ն՝ DINGIR^{MES}-ašte-ով և ^Uinainaue-ն՝ DINGIR^{MES}-ue-ով: Միևնույն in-արմատով կազմված են նաև ineriḫini և iniriāše (հմտ. DINGIR-riše) բառերը:

Ահա առայժմ այսքանը առկա փաստական նյութի հիման վրա ուրարտերենի inaini «աստված» բառի մասին: Իսկ այժմ համառոտակի ^Uinuani «դիցուհի» բառի ստուգաբանությունը:

^Uinuanaue

Այս բառը հիշատակվում է սոսկ Իշպուինի ու Մենուա արքաների Մեերի դռան KYKH, 38 և Արգիշտի II-ի Չելեքի-բադիի KYKH, 407 արձանագրություններում: Ըստ որում, փաստական նյութի արտակարգ տղության պատճառով ընդհուպ մինչև XX դարի 90-ական թվականների սկիզբը, այսինքն՝ ավելի քան մեկ հարյուրամյակ տակավին այն շարունակել է մնալ ուրարտերենի բառապաշարի ծայրահեղ պրոբլեմատիկ խնդիրների շարքում: Տարակուսելով հանդերձ inainaue-ի հոգնակիության փաստից, այնուամենայնիվ, Գ. Ա. Մելիքիշվիլին և Ֆ.Վ. Քյոնիգը իրենց դիվաններում դիտարկել են այն որպես "урагмская богиня"²² և Inua-Göttem²³:

Իսկ տողերիս հեղինակը, ելնելով inuanaue-ի անառարկելի հոգնակիությունից, ի տարբերություն Գ. Ա. Մելիքիշվիլու և Ֆ. Վ. Քյոնիգի, կատարյալ համոզմունք է ունեցել, որ այդ հանգամանքը իսպառ հերքում է նրա դիցանուն լինելու հնարավորությունը: Ուստի, երկար ու ծիգ տարիների մտորումից հետո, Մեերի դռան արձանագրության կցկտուր ու տարանջատ փաստերի հիման վրա հանգել է այն հետևության, որ տվյալ դեպքում ուրարտագիտությունը աններկա գործ

ունի «դիցուի» բառի հետ: Մեր համոզմունքին, իհարկե, զգալիորեն նպաստել է մի կողմից, Գ.Ա. Մելիքիշվիլու ջանքերով Միերի դամ արձանագրության պանթեոնում աստվածների և դիցուիների տարանջատ խմբերի բացահայտումը՝ սկսված մի դեպքում գերագույն աստված Խալդիից, մյուս դեպքում՝ գերագույն դիցուի Վարուբանիից: Դրան պետք է հաճույքով ավելացնել իմ մեծարգո ուսուցչի՝ Ի.Մ. Ղյակոնովի առաջարկած ուրարտերեն *inaini* և խուրրիերեն *eni* «աստված» բառերի շատ կարևոր համադրությունը: Ի դեպ, արտակարգ հրապուրիչ *inuanili*-դիցուիներ ստուգաբանությունը այնքան է ոգևորել մեզ, որ ստիպված ենք եղել եռակի անդրադառնալու դրան ժուսերեն և օտար լեզուներով²⁴:

Ըստ որում, *inuani*-դիցուիի ստուգաբանության համար մենք կարևորել ենք հետևյալ փաստարկները.

- ա) Միերի դամ արձանագրության պանթեոնում աստվածների շարքը սկսվում է գերագույն աստված Խալդիով, իսկ դիցուիներինը՝ գերագույն դիցուիի Վարուբանիով:
- բ) Ուրարտերեն *inaini*-*inuani* «աստված-դիցուի» և խուրրիերեն իդենտիկ *eni* բառերը սերում են միևնույն *in/en* արմատից:
- գ) Անանուն աստվածների շարքը նշվում է գաղափարագիր DINGIR^{MEŠ} <ն-е>, իսկ դիցուիներինը՝ ուրարտերեն *inua-na-ue* հոգնակի տրականով:
- դ) Անանուն աստվածներ գաղափարագիր DINGIR^{MEŠ} <ն-е>-ների և ուրարտերեն դիցուիներ-*inua-na-ue*-ների պատվին զոհաբերվելիք կենդանիների գլխաքանակը՝ 4 ցուլ 18 ոչխար և 17 ոչխար, փաստորեն համարյա համընկնում են:

Ահա Միերի դամ պաշտամունքային արձանագրության քննարկված սեպագիր տեքստի գիտական տառադարձումը և մեր առաջարկած նոր թարգմանությունը.

DINGIR^{MEŠ} UKKIN^{MEŠ} IV GUD XVIII UDU^{MEŠ} «Աստվածներին բոլոր 4 ցուլ 18 ոչխար»:

^ճi-nu-a-na-ն- e XVII UDU «Դիցուիներին՝ 17 ոչխար»²⁵:

Ի դեպ, եթե Միերի դամ արձանագրության պանթեոնում խնդրո առարկա DINGIR^{MEŠ}-ը և ^ճinua-na-ue-ն հանդես են գալիս տարանջատ, ապա Չելեբի-բադի և Այանիսի արձանագրությունների ^ճinainaue, ^ճinua-na-ue-ն և DINGIR^{MEŠ}-ue, ^ճNIN^{MEŠ}-ue-ները հիշատակվում են սերտորեն փոխկապված²⁶: Իսկ Միերի դամ արձանագրության մեջ միայն թե գրագրի անփութությամբ անտեսված է DINGIR^{MEŠ}-ի ուրարտերեն -ue հոգնակի տրական հոլովանիշը, սակայն հավելված է գաղափարագիր UKKIN^{MEŠ} «բոլոր» մակդիրը:

^ճInuani

^ճInuani դիցանունը հայտնի է սոսկ սույն դարի 'սկզբներից' Mirjo Salvini-ի հրատարակած Ռուսա II-ի Այանիսի նորահայտ ծավալուն արձանագրությունից²⁷: Ըստ որում, իտալացի ուրարտագետը նորընծա Ինուանին God «աստված» է համարում: Բացի այդ, God-եր - «աստվածներ» է համարել նա նաև ^ճInuani-ի հետ

հիշատակված ^ճEiduru-ին, ^ճBaba-ին, ^ճSardi-ին, ^ճAia-յին, ^ճAdia-յին և ^ճTušpunia-յին (տարբերակ՝ ^ճTušpuea): Իսկ տողերիս հեղինակը, ընդհակառակը, հիշյալ բոլոր դիցանունները կրողներին համարել է դիցուհիներ, ընդ որում ^ճInuanie-ն դիտարկելով որպես խոսուն հատուկ անուն՝ սերված հասարակ առումով տակավին չվկայված ^ճInuanie բառից, որը պարզապես նշանակում է «դիցուհի»²⁸:

Կարծում ենք, որ մեր այս եզրահանգումները հարկ եղած չափով հիմնավորում են ստորև մատուցվող ինչպես հենց Միդդլ Սալվինիի ակտիվ ջանքերով հրատարակված Այանիսի նորահայտ, այնպես էլ վաղուց հայտնի Միերի դժան KYKH, 38 նշանավոր արձանագրությունների կոնկրետ փաստերով և նրանցից թիտղ հավաստի արգումենտներով:

Փաստեր

- ա) Ուուսա II-ի Այանիսի արձանագրությունը
 ...^ճAB ^ճArubanie UDU ^ճḪuḫunie UDU ^ճSĪN-e/^ճŠelardie... UDU ^ճEiduru UDU
^ճBaba UDU ^ճAdia UDU ^ճSardie UDU ^ճInuanie UDU ^ճAia UDU ^ճTušpunia
 UDU ^ճInuanie šišinie...²⁹
- բ) Իշպուլինիի և Մենուայի Միերի դժան արձանագրությունը
 ...^ճArubanie ^ճAB UDU ^ճBaba ^ճAB UDU ^ճTušpuea ^ճAB UDU ^ճAia ^ճAB
^ճSardie ^ճAB ^ճAdia UDU³⁰

Փաստարկներ

- ա) Պատահական չէ, որ այստեղ Այանիսի և Միերի դժան արձանագրությունների պանթեոնները միանշանակ սկսվում են գերագույն դիցուհի Վարուբանիով և շարունակվում շարքային դիցուհիներով:
- բ) Ճիշտ է, Այանիսի պանթեոնի դիցուհիների պատվին զոհաբերվում են սոսկ ոչխարներ. սակայն Միերի դժան պանթեոնի միևնույն դիցուհիների պատվին զոհաբերվող կովերը վկայում են, որ երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք հենց դիցուհիների հետ:
- գ) Բացառիկ դեպքերում, իհարկե, ոչ միայն շարքային մի քանի անվանապես հիշատակված (Այանիսի արձանագրության նման) և անանուն դիցուհիների ողջ կոլեկտիվի (^ճNIN^{MEŠ}), այդ թվում նույնիսկ գերագույն դիցուհի Վարուբանիի պատվին պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ զոհաբերվում են սոսկ ոչխարներ (կովերի անտեսմամբ): Սակայն դրանից, միևնույն է, իրերի վիճակը ամենակին չի փոխվում:
- դ) Թեև ^ճEiduru-ն ուրարտական սեպագրում, ըստ ամենայնի, նոր դիցանուն է, սակայն դատելով Այանիսի արձանագրության դիցուհիների շարքում նրա հիշատակության փաստից, իրոք դիցուհի է՝ մեծ համարումով, քանի որ սեպագիր տեքստում հաջորդում է անմիջապես գերագույն դիցուհի Վարու-

բանիին: Բացի այդ, նրա անունից սերում է նորակառույց Ռուսախինի (քաղաքի դիմացի լեռնանունը (³¹Rusaḫinili ^{SADU}Eiduru-kai):

- ե) Ինչ վերաբերում է Այանիսի արձանագրության դիցուհիների շարքում հիշատակված ³²Inuani-ին՝ բացառիկ համարումով, ապա հատկանշական է, որ նրա պատվին, ի տարբերություն մյուս բոլոր դիցուհիների, մեկի փոխարեն, որոշ ընդմիջումով, զոհաբերվում է երկու ոչխար: Բացի այդ, ³³Inuani-ն խոսում անուն է՝ հենց «դիցուհի» նշանակությամբ:

2. zieldi գոյականը և zieldubi բայը

Zieldi գոյականը վաղուց ի վեր հայտնի է գիտությանը և հիշատակվում է ուրարտական մի շարք արձանագրություններում: Սակայն, չնայած դրան, ավելի քան մեկ հարյուրամյակ շարունակել է մնալ ուրարտերենի բառապաշարի ծայրահեղ պոռթեմատիկ խնդիրների շարքում: Լեհման-Հաուպտը, օրինակ, իր դիվանում այդ հարցին ընդհանրապես չի անդրադարձել³¹: Գ.Ա. Մելիքիշվիլին, ելնելով արմատների բացարձակ ընդհանրությունից, zieldi-ն, ի միջի այլոց, համեմատել է zieldubi բայի հետ³²: Ֆ.Վ. Զյոնիզը այդ բառի համար ենթադրաբար առաջարկել է Opfer, Schlacht-Opfer թարգմանությունը³³: Ի.Մ. Ղյակոնովը սկզբում zieldi-ն համարել է "ночень", որից մի ամբողջ տասնամյակ հետո վարանումներով մերթ մեկնաբանել է այն որպես "жур", մերթ էլ կրկին որպես "ночень"³⁴: Այս վերջին թարգմանությունը առկա է նաև Մ. Լ. Խաչիկյանի մոտ³⁵:

Սակայն այդ ամենը ավելի շուտ սոսկ հիպոթեզներ են, քանի որ, մի կողմից դրանցում առկա են տարակարծություններ, իսկ մյուս կողմից բացակայում են փաստական նյութի հոգատար քննարկումը և փոքրիշատե հիմնավորումը: Հետևաբար, ավելի լավ է պարզապես դիմենք խնդրո առարկա հարցի հետ առնչվող ուրարտական և խեթական սեպագիր աղբյուրների փաստական նյութին:

Ուրարտական աղբյուրներ

- ա) ... ali urbuasi ³⁶Ḫaldinani KÁ šuinini zieldi ŠA ³⁷Rusa ardulini aše LUGÁL-ni ³⁸IM-ni URU manuli

Եթե զոհաբերություն է տաճարում, ամբողջ zieldi-ն (և) սիրտը Ռուսային թող մատուցվի, երբ թագավորը Թեյշեբաինի քաղաքում լինի:

- բ) ... ali urbuli ³⁹Ḫaldini KÁ šuinini zieldi ŠA ⁴⁰Rusa ardulini aše LUGÁL ⁴¹Rusaḫina manuli

Եթե զոհաբերություն է խալդյան տաճարում, ամբողջ zieldi-ն և սիրտը Ռուսային թող մատուցվի, երբ թագավորը Ռուսախինիլում լինի:

Խեթական աղբյուրներ

... ⁴²UZU NIG.GIG ⁴³UZU ŠA...

Ինչպես բացահայտվում է մատուցված փաստական նյութից, ուրարտական սեպագիր տեքստերի zieldi ^{UZU}ŠA-ն և խեթական ^{UZU}NİG.GIG ^{UZU}ŠA-ն լիովին համընկնում են ոչ միայն իմաստային առումով, այլև շարահյուսությամբ: Ի դեպ, խեթական գաղափարագիր ^{UZU}NİG.GIG-ը, ի տարբերություն ուրարտական zieldi-ի, շահեկան է նաև NİG.GIG-ի օժտումով UZU «միս» դետերմինատիվով: Իսկ կրոնական տվորություններում աննշան խզումը կայանում է սոսկ նրանում, որ զոհաբերվող կենդանիների հիշյալ օրգանները պաշտամունքային արարողությունների պահին ուրարտացիների մոտ որպես կանոն հրամցվում են թագավորներին, իսկ խեթերի մոտ՝ գերազանցապես աստվածներին³⁹:

* * *

Ինչ վերաբերում է zieldi գոյականի միևնույն արմատից սերող zieldubi բային, ապա այն ուրարտական սեպագրում հիշատակվում է սոսկ մի անգամ՝ Ռուսա I-ի Թոփուզավայի երկլեզվյան արձանագրության ուրարտական տեքստում և համարվում է զոգահեռ ակկադերեն տեքստի sâqu-ի համանիշը՝ «նեղել», «ճնշել» նշանակությամբ: Ահա այդ տեքստերը և նրանց միօրինակ տրադիցիոն թարգմանությունը:

[^{KUR}Bij-a-i-ni-li nu-ul-du-û-li ^{KUR}lu-lu-i-i-ni-[i] z]i-el-du-bi
^{KUR}URI ir-ti-i [^{KUR}KÛR^{MES}] ú-si-qi

Բիայնիլի երկիրը կառավարել են, (իսկ) թշնամիների երկիրը՝ ճնշել:

Սակայն նկատի ունենալով ուրարտացիների ամենաոխերիմ թշնամու՝ ասորեստանցիների սարսափելի ոճրագործությունները Հայկական լեռնաշխարհում ուրարտացիների նկատմամբ՝ կենդանի ռազմագերիներին ցցերի վրա հազցնելը, նրանց զխատումից ցուցադրաբար հիմնած աշտարակները և այլն, կարծում ենք, որ Թոփուզավայի արձանագրության sâqu բայի հիման վրա թշնամիների նեղելը կամ ճնշելը ծայր աստիճանի մեղմ է ասված: Ուստի, մենք փորձեցինք հիշատակված տեքստը մեկնաբանել ոչ թե ակկադերեն sâqu-ի միջոցով, այլ հնարավորին չափ ուրարտերեն zieldubi-ի:

Ելնելով դրանից, մեզ մոտ, բնականաբար, միտք է ծագել, թե մի՞թե պատահականություն է, որ ուրարտացիները հենց zieldi «լեարդ» արմատից են սերել zieldubi բայը: Եվ երկար ու ծիգ մտորումից հետո հանգել ենք այն կարծիքին, որ դրա մեջ, երևի, առկա է իր հավատամքը (գաղտնիքը): Ուստի, այդ նպատակով փորձեցինք առաջին հերթին պարզել zieldi-լեարդի մատուցած դերը կենդանական օրգանիզմի համար և պատահաբար նկատեցինք, որ Ս.Ի. Օժեգովի ռուսերեն լեզվի բառարանում այդ մասին ասված է . «Լեարդը ամենաախտոգոր մարսողական գեղձն է կենդանիների և մարդու մոտ, որը արտադրում է լեղի»⁴⁰: Իսկ Հրաչյա Աճառյանի արմատական և Հայկազեան բառարաններում «լեարդ» գոյականից սերված «լերդեբեկել» բայը նշանակում է «լեղին պատռել», «լեղա-

պատահա՞նք», «խիստ վախեցնել», ասել է թե «սարսափ պատճառով», «սարսափեցնել»⁴¹:

Հետևաբար, ելնելով վերոհիշյալ փաստական նյութից, մենք ավելի շուտ հակված ենք ուրարտերեն *zield(u)*- բայի համար առաջարկելու «սարսափեցնել» թարգմանությունը: Ուստի, գուցե այս անգամ, ընդհակառակը, թուփուզավայի երկվեզվյան արձանագրության տեքստում առաջնությունը տալ ուրարտերեն հատվածի *zield(u)*- «սարսափեցնել» բային՝ ինչ-որ չափով վերանայելով ակկադերեն *sāqu*-ին վերագրված և ուրարտացիների դաժան թշնամիներին վերաբերող «նեղել», «ճնշել» բավական մեղմ հակազդեցությունը: Սակայն, կարծում ենք, վերջինս արդեն կարող է լինել ակկադագետների զբաղմունքի առարկան:

Վերջում արժե ավելացնել, որ թուփուզավայի արձանագրության ^{KUR}Biaṇilli ^{KUR}nulduṣi ^{KUR}Isuṣinli *zieldubi* «Բիայնիլի երկիրը կառավարել եմ, (իսկ) թշնամի երկրները սարսափեցրել» նոր թարգմանության համադրությամբ գուցե մասամբ անհրաժեշտ է վերանայել նաև ուրարտերեն աղբյուրների ^{KUR}Biaṇaue ušmaše ^{KUR}Isuṣinauṣi *napaḫiaidi* «Բիայնիլի երկրին (թող լինի) հզորություն, (իսկ) թշնամիների երկրին՝ հնազանդություն» նշանաբանի տրադիցիոն թարգմանությունը՝ «թշնամիներին՝ հնազանդություն»-ը փոխարինելով թերևս «թշնամիներին՝ կործանում»-ով:

3. *barzani* բառի ստուգաբանությունը

Այս բառը գիտությանը հայտնի է նույնիսկ Ա. Սեյսի առաջին դիվանից ավելի վաղ՝ գերմանացի Ա.Դ.Մորդտմանի ջանքերով ուրարտական բազում արձանագրությունների նախնական հրատարակությունից⁴²: Սակայն, չնայած վաղեմիությանը, մինչ այժմ շարունակում է մնալ ուրարտերենի բառապաշարի ուսումնասիրության ծայրահեղ պրոբլեմատիկ խնդիրների շարքում: Ա. Սեյսը, Հ. Սանդալջյանը, Կ.Ֆ. Լեհման-Հաուպտը, Գ.Ա. Մելիքիշվիլին իրենց դիվաններում այդ հարցին չեն անդրադարձել ընդհանրապես⁴³: Ֆ.Վ. Քյունիզը ենթադրաբար այն թարգմանել է *Blutopfern*⁴⁴, իսկ Ի.Մ. Դյակոնովը՝ “mywa” (?)⁴⁵:

Թվում էր, թե *zieldi*-լեարդի բացահայտումից հետո ընդհուպ մոտեցել ենք նրա հետ միասին օրինաչափորեն հիշատակվող *barzani* բառիմաստի լուծմանը: Սակայն դրանից հետո էլ, որոշ ժամանակ գիտության սպասելիքները կրկին չարդարացան: Այնուամենայնիվ, հետագա մտորումները այդ առթիվ ի վերջո մեզ հանգեցրին այն կարծիքին, որ, իսկապես, հենց *zieldi*-լեարդի հետ էլ սերտորեն առնչվում է *barzani* բառիմաստի բացահայտման գաղտնիքը: Չէ որ զոհաբերությունից հետո կենդանու որովայնից լեարդը և թոքը օտարվում են որպես ամբողջություն: Դեռ ավելին, այդ ամբողջությունը ընդունված է պարզապես «լեարդ» անվանել: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ հանրահռչակ Հայկազեան բառարանը հենց այդպես էլ բնութագրում է լեարդի և թոքի ամբողջականությունը՝ «լեարդն թոքովն հանդերձ երևի»⁴⁶:

Ի դեպ, հիշյալ իրողությունը միանշանակ հաստատվում է նաև ուրարտական սեպագիր աղբյուրների մատուցած փաստական նյութով: Միևնույն տեքստում մերթ կողք-կողքի հիշատակվում է barzani-թոքը և zieldi-լեարդը, մերթ էլ՝ միայնակ սոսկ zieldi-լեարդը, որը ինքնին ենթադրում է նաև barzani-թոքը: Չէ որ վերջինս օրգանիզմում առաջինի բաղկացուցիչ մասն է: Սա դեռ սոսկ ուրարտական սեպագիր աղբյուրների մասին է խոսքը, այնինչ խեթական իդենտիկ աղբյուրներում ^{UZU}NIG.GIG գաղափարագրով օրինաչափորեն նշվում է միայն «լեարդ»-ը՝ թոքի համատարած անտեսումով ընդհանրապես: Ահա ուրարտական աղբյուրների որոշ հատընտիր օրինակներ.

ա ... ֆuinini barzani zieldi ^mMe]nua ^dHaldisē ušuni DINGIR^{MEŠ}-še zieldi ištini ^{LUGÁL}^{MEŠ} ušidilatini⁴⁷

բ) ...ֆuinini zieldi ŠA ^mRusa ardulini aše LUGÁL-ni ^dIM-ni URU manuli⁴⁸

գ) ... [ֆu]inini zieldie ^{UZU}tišn[u ^{md}Sardurie ardulini]⁴⁹

Ինչպես հստակ երևում է, առաջին օրինակում հիշատակվում է barzani-թոքը և zieldi-լեարդը, երկրորդում՝ սոսկ zieldi-լեարդը (barzani-թոքի անտեսումով), և ŠA գաղափարագիր սիրտը, իսկ երրորդում կրկին zieldi-լեարդը (barzani-թոքի կրկին անտեսումով) և ^{UZU}tišnu-սիրտը (գաղափարագիր ŠA-ի ուրարտերեն տարբերակը): Ինչ վերաբերում է իդենտիկ խեթական աղբյուրներին, ապա նրանցում գաղափարագրերով հիշատակվում են ^{UZU}NIG.GIG-յարդը և ^{UZU}ŠA-սիրտը, այնինչ գաղափարագիր ^{UZU}NIG.GIG-յարդի տակ պարզապես ինքնին ենթադրվում է նաև թոքը:

Վերջում ավելացնենք, որ կենդանիների հիշյալ օրգանները պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ, ուրարտական կրոնական սովորույթի համաձայն, մատուցվել են թագավորներին, իսկ խեթերի մոտ՝ գերազանցապես աստվածներին⁵⁰:

NIKOLAY HARUTYUNYAN

NEW OBSERVATIONS IN URARTIAN CUNEIFORM INSCRIPTIONS

- The author discusses the lexeme ina(ini) "god, deity", with its ideographical variants DINGIR and ^dNIN.
- For the interpretation of the Urartian word zieldi "liver" the Hittite word leš(š)i and the ideographical ^{UZU}NIG.GIG in similar cultic texts are compared, whereas the related verb zieldubi is compared to Armenian lerdebekel, related to leard "liver" and meaning "terrify". The latter meaning fits well in the Topuzava inscription: ^{KUR}Biainili nulduli ^{KUR}luluinili zieldubi "I ruled over Biainili (and) terrified the enemies".
- For the lexeme barzani, used side by side with zieldi "liver", the meaning "lung" is suggested.

1. Арутюнян Н., КУКН, 40, հակ. կողմ, տողեր 4-6:
2. Նույն տեղում, КУКН, 41, հակ. կողմ, տողեր 3-5:
3. Дьяконов И., УПД, էջ 66, ծնթ. 74: Սույն ina-ն փաստորեն DINGIR գաղափարագրի ուրարտական համապատասխանությունն է:
4. Меликишвили Г., УКН, էջ 397:
5. König F., Hchl, I, էջ 83, №74 (II), II, էջ 187:
6. КУКН, 47, տողեր 15-24:
7. Նույն տեղում, КУКН, 173, VIII, տողեր 1-4, 14-20:
8. Նույն տեղում, КУКН, 242AII+AI, տողեր 14-15, 20-24:
9. Ayanis I, էջ 258, սեկցիա VIII, տողեր 3-11:
10. Меликишвили Г., УКН, էջ 397. König F., Hchl, II, էջ 187, 196:
11. Diakonoff I., HU, München, 1971, էջ 76, նույնի՝ УПД, էջ 88:
12. Дьяконов И., УПД, էջ 66, ծնթ. 74:
13. Арутюнян Н., КУКН, 242 AII+AI, տող 13: Գրագրի սաթաքունը. ուրարտերենի քերականական կանոնների համաձայն, ^{md}Sardurinaue հոգնակիի փոխարեն պետք է լինի ^{md}Sardurinie եզակի: Հմմտ. ստորև առկա ^mArgištinie DINGIR-gi-ն և ^mRusainie DINGIR-gi-ն:
14. Նույն տեղում, КУКН, 407, հակ. կողմ, տողեր 6-7:
15. Նույն տեղում, КУКН, 407, հակ. կողմ, տողեր 32-33:
16. Salvini M., SMEA, XLIV/1, էջ 122, տողեր 9-10: Գրեկյան Ե., ՊԲՀ, №1, 2004, էջ 225:
17. Նույն տեղում, էջ 122, տողեր 19-20:
18. Арутюнян Н., КУКН, 242 AII+AI, տող 13:
19. König F., Hchl, II, 125, հակ. կողմ, տող 30: Salvini M., SMEA, XLIV/1, էջ 142:
20. КУКН; 407, հակ. կողմ, տող 30:
21. КУКН, 39, տողեր 3, 5-6: ^{KUR}šaragili երկրանունը լիովին պահպանված է արձանագրության 3-րդ տողում:
22. Меликишвили Г., УКН, 27, ծնթ. 26 և էջ 430:
23. König F., Hchl, I, էջ 56, №20, II, էջ 188:
24. Арутюнян Н., МКТС, Москва, 1991, էջ 127: Harutyunyan N., Linguarum, Moscow, 2002, էջ 208, նույնի՝ КУКН, էջ 449:
25. Նույնի, КУКН, 38, տեքստ I, տողեր 19 և 23:
26. Նույնի, КУКН; 407, հակ. կողմ, տողեր 30-31:
27. Salvini M., Ayanis, I, էջ 254, սեկցիա II, տող 2:
28. Арутюнян Н., Эдубба вечна и постоянна, Санкт-Петербург, 2005, էջ 14-15:
29. Ayanis, I, էջ 254, սեկցիա I, տողեր 10-11, սեկցիա II, տողեր 1-2:
30. Арутюнян Н., КУКН, 38, տեքստ I, տողեր 21-22:
31. Lehamnn-Haupt C., CICH, II, սյունակներ 105-109, № 80:
32. Меликишвили Г., УКН, էջ 414:
33. König F., Hchl, I, էջ 75, №56 (II), II, էջ 210:
34. Дьяконов И., ДВ, 3, էջ 35, նույնի, КБС, VIII, էջ 57, 62. Дьяконов И., Старостин С., ДВЭС, էջ 186:

35. Хачикян М., ХУ, էջ 63:
36. Арутюнян Н., КУКН, 424, տողեր 18-19:
37. Salvini M., Ayanis, I, էջ 257, սեկցիա III, տողեր 3-5:
38. Այդ մասին մանրամասն տես Ардзинба В., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, էջ 215:
39. Ардзинба В., նույն տեղում, էջ 68:
40. Ожегов С., Словарь русского языка, 1963, էջ 506:
41. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան, 1973, էջ 270: Նոր բառագիրը Հայկազեան լեզուի, հ. II, Երևան, 1979, էջ 884:
42. Mordtmann A., ZDMG, Bd, XXVI, 1872, № XX.
43. Sayce A., JRAS, Vol. XIV, London, 1882, № XIX. Sandaljian J., ICU, № 77. Lehmann-Haupt C., ClCh, II, № 80. Меликишвили Г., УКН, էջ 392:
44. König F., Hchl, II, էջ 177:
45. Дьяконов И., КБС, VIII, էջ 177:
46. Նոր բառագիրը Հայկազեան լեզուի, հ. I, էջ 822:
47. Арутюнян Н., КУКН, 115, տողեր 8-11:
48. Նույնի, КУКН, 424, տողեր 18-19:
49. Salvini M., Ayanis, I, էջ 257, սեկցիա II, տողեր 3-5:
50. Ардзинба В., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, էջ 68:

Հապավումներ

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես (Երևան)

ԴՎ – Древний Восток (Ереван)

ԴՎՅՏ – Древний Восток: Этнокультурные связи, М., 1988

КБС – Кавказско-ближневосточный сборник, (Тбилиси)

КУКН – Н.В.Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван,

2001

МКТС – Мировая культура, Традиции и Современность, М., 1991

УКН – Г.А.Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960

УПД – И.М.Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963

ХУ – М.А.Хачикян, Хурритские и урартские языки, Ереван, 1985

Ayanis – A. Çilingiroğlu, M. Salvini, Ayanis I, Roma, 2001

ClCh – C.F. Lehmann-Haupt, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, I-II, Berlin und Leipzig, 1928, 1935

Hchl – F.W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften, I-II, Graz, 1955, 1957

HU – I.M. Diakonoff, Hurrisch und urartäisch, Münschen, 1971

SMEA – Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Roma)

ZDMG – Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft (Leipzig)